

УДК 336.71:338.242.4:339.227:339.56.055

А.М. Хахлюк, д-р екон. наук

Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна

С.В. Мариніна, аспірантка

Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, м. Київ, Україна

**ВПЛИВ АНТИКРИЗОВИХ ЗАХОДІВ НА ОПТИМІЗАЦІЮ ТА РЕГУЛЮВАННЯ
ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ****А.Н. Хахлюк**, д-р екон. наук

Киевский национальный торгово-экономический университет, г. Киев, Украина

С.В. Маринина, аспирантка

Институт мировой экономики и международных отношений НАН Украины, г. Киев, Украина

**ВЛИЯНИЕ АНТИКРИЗИСНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ НА ОПТИМИЗАЦИЮ И
РЕГУЛИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ УКРАИНЫ****A.M. Khakhlyuk**, Doctor of Economic Sciences

Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine

S.V. Marynina, post-graduate student

The Institute of World Economy and International Relations The National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

**THE INFLUENCE OF ANTI-CRISIS MEASURES ON FOREIGN TRADE
OPTIMIZATION AND REGULATION OF UKRAINE**

Визначено та систематизовано чинники впливу на зовнішню торгівлю і зовнішньоекономічне позиціонування України. Проаналізовано зовнішньоторговельну динаміку країни в докризовий та післякризовий періоди. Встановлено, що модель експортної спеціалізації країни є основою тенденції дефіцитності зовнішньоторговельного балансу. Систематизовано антикризові заходи і визначено їх вплив на підвищення економічної стійкості та розвиток зовнішньої торгівлі країни.

Ключові слова: антикризові заходи, зовнішня торгівля, структура експорту, структура імпорту, зовнішньоторговельний баланс.

Определены и систематизированы факторы влияния на внешнюю торговлю и внешнеэкономическое позиционирование Украины. Проведен анализ внешнеторговой динамики страны в докризисный и послекризисный периоды. Установлено, что модель экспортной специализации страны есть основой тенденции дефицитности внешнеторгового баланса. Систематизировано антикризисные мероприятия и определено их влияние на усиление экономической стойкости и развитие внешней торговли страны.

Ключевые слова: антикризисные мероприятия, внешняя торговля, структура экспорта, структура импорта, внешнеторговый баланс.

The factors of influence on foreign trade and foreign economic positioning of Ukraine were identified and systematized. The dynamics of country's foreign trade in the pre-crisis and post-crisis periods was analyzed. Established that the model of the country's export specialization is the basis of the tendency in the foreign trade balance deficit. The anti-crisis measures were systematized and their impact on the enhancement of the country's foreign trade was determined.

Key words: anti-crisis measures, foreign trade, structure of export, structure of import, foreign trade balance.

Постановка проблеми. Україна належить до числа країн з розвинутою індустріальною базою і достатньо високим ресурсним потенціалом, в якій в основному вичерпані можливості інерційного зростання, що підтверджено звуженням зовнішнього попиту та надмірним насиченням внутрішнього ринку імпортованими товарами. За численних змін політичної, економічної та соціальної спрямованості втрачено промисловий, сільськогосподарський та інші потенціали країни, які забезпечували її економіку, що виявилася однією з головних причин низьких позицій держави у конкурентоспроможності на світових ринках.

Розвиток національної економіки України протягом років незалежності традиційно балансував на межі кризи або був частиною тієї чи іншої кризової ситуації. У передкризовий та протягом кризового періоду у 2008-2009 рр. країна не мала надійного загальноекономічного потенціалу для захисту зовнішньоекономічної сфери та розвитку українського експорту.

Поточний стан вітчизняної економіки та зовнішньої торгівлі, незважаючи на досягнуті позитивні зрушення післякризового періоду, не дає позитивних підстав щодо перспектив подальшого економічного розвитку. Післякризове зростання в українській економіці відбувається значною мірою завдяки експортноорієнтованим галузям, для яких чинник зовнішнього попиту є одним із основних. Головною тенденцією нині у сфері зовнішньої торгівлі стало відтворення докризової динаміки зростання експорту, який у номінальному вимірі повернувся до максимального рівня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські вчені досліджують різноманітні аспекти впливу тенденцій розвитку світової економіки на результати зовнішньоторговельної діяльності. Цій тематиці приділяють увагу дослідники Національного інституту стратегічних досліджень [3], Інституту економічних досліджень та політичних консультацій [1], Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України та Інституту економіки та прогнозування НАН України.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Процес оптимізації та регулювання зовнішньої торгівлі України в посткризовий період ще недостатньо досліджений та висвітлений у науковій літературі.

Мета статті. Обґрунтування впливу антикризових заходів на підвищення економічної стійкості та розвиток зовнішньої торгівлі України. Для досягнення цієї мети визначені чинники основного впливу на розвиток зовнішньоекономічної сфери та проведено аналіз динаміки розвитку обсягів експорту, імпорту товарів, послуг і сальдо зовнішньої торгівлі в докризовий та післякризовий періоди.

Методичні підходи для реалізації наукового обґрунтування зовнішньоекономічного позиціонування України базовані на систематизації чинників впливу на зовнішню торгівлю та визначенні їх пріоритетності.

Виклад основного матеріалу. Фінансово-економічна криза продемонструвала значні дисбаланси розвитку світової економіки та структурну відсталість української економіки, її неготовність до коливань попиту і загострення конкуренції, особливо на сировинних ринках. Україна відчула негативні наслідки кризи, через різке скорочення зовнішнього попиту. В державі було допущено один з найбільших у світі спадів у промисловості та будівництві, виробництві товарів широкого вжитку для внутрішнього споживання. Різко подорожчали імпортні енергоносії, що призвело до значних збитків металургійної, хімічної та інших галузей економіки.

Запропоновані у країні в 2008-2009 рр. поспішні та безсистемні заходи антикризової підтримки галузей економіки не дали очікуваних результатів. Держава не виконала власні зобов'язання з рекапіталізації проблемних банків, а кредитні ресурси фінансового ринку вимивалися через урядові запозичення. Різкий відтік іноземного капіталу з країни, падіння доходів підприємств зумовили процес глибокого деінвестування економіки. Суттєве згортання експортного та внутрішньоорієнтованого виробництва призвели до різкого падіння внутрішнього валового продукту (ВВП). У цілому 2009 р. закінчився падінням ВВП на 15,1 %, обсягів промислового виробництва на 21,9 %, інвестицій в основний капітал на 43,7 %, експорту товарів та послуг на 36,6 %, імпорту на 43,7 %.

Головними чинниками, що найбільш суттєво вплинули на розвиток зовнішньої торгівлі є: 1) недостатня диверсифікація товарної та географічної структури експорту; 2) переважна орієнтація зовнішньоекономічної торгівлі на країни СНД; 3) високо- та слабодиверсифікована енергозалежність; 4) збереження не вигідних для нашої країни умов торгівлі; 5) загострення конкуренції на зовнішніх ринках [7, с. 4-9].

Зовнішня торгівля України у кризовий період розвивалася під впливом двох визначальних подій: світової фінансово-економічної кризи та членства у СОТ, яке надало національним експортерам багато переваг, пов'язаних зі скасуванням квотування екс-

порту певних видів продукції. Зміцнення позицій на зовнішніх ринках не змогло відвернути обвальне скорочення експорту країни. Кризове зменшення зовнішньоторговельного обороту в державі досягло пікових значень у четвертому кварталі 2008 р., коли воно сягнуло 33 % порівняно з попереднім кварталом (у світі аналогічний показник становив 20 %). Значною мірою це було спричинено зниженням попиту на традиційні експортні товари: металопродукцію, хімічну та сільськогосподарську продукцію. Внаслідок девальвації національної валюти та падіння купівельної спроможності населення – суттєвого скорочення зазнав імпорт [3, с. 4].

У післякризовий період основними стримуючими проблемами розвитку українського експорту стали: сировинний характер значної частини експорту; відсутність визначеної політики структурних змін у галузі експорту та правових основ запровадження фінансових механізмів державної підтримки розвитку експорту; недостатній рівень інвестування в модернізацію експортноорієнтованих виробництв, гостра нестача новітніх технологій; застаріла транспортна інфраструктура; диспропорції у двосторонній торгівлі з основними партнерами; не вигідні умови кредитування експорту [7, с. 15].

Враховуючи вищезазначені чинники, у країні були застосовані принципово нові антикризові заходи, направлені на підвищення активності зовнішньоекономічної діяльності:

- антикризова державна програма економічного і соціального розвитку України на 2010 р. надала змогу закласти основи для вирішення як проблем, пов'язаних з кризою, так і системних проблем, накопичених за минулі роки;

- реалізація державної програми внутрішнього виробництва повинна забезпечити створення високорентабельних, менш енергоємних та екологічно чистих виробництв, здатних конкурувати на внутрішньому і зовнішньому ринку;

- подолання негативного сальдо у зовнішній торгівлі, яке повинно забезпечити реалізацію плану заходів, що передбачають підтримку експорту, скасування обмежень у зовнішній торгівлі, захист інтересів національних виробників на зовнішніх ринках, створення умов для підтримки вітчизняного реального сектору економіки;

- реалізація програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності, яка спрямована на перехід до інвестиційної моделі розвитку економіки, модернізацію виробництва, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках [7; 8; 9; 10].

Із урахування того, що в останній період інші держави, митні союзи та економічні угруповання збільшили обмеження реалізації законних прав та інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України, в державі прийнято відповідні адекватні заходи у вигляді: застосування повної або часткової заборони на торгівлю; позбавлення режиму найбільшого сприяння або пільгового спеціального режиму; запровадження спеціального мита; запровадження режиму ліцензування зовнішньоекономічних операцій; встановлення квот та інші заходи, що передбачені законами та міжнародними договорами України [5].

Перші ознаки відновлення світової економіки, підвищення цін на продукцію чорної металургії та сировинні ресурси, сприяли збільшенню вартісних обсягів товарного експорту України. Аналіз даних щодо зовнішньої торгівлі товарами країни свідчить, що позитивна динаміка експортно-імпортних операцій поступово стала відновлюватися. Особливо відчутним цей процес став у 2010-2012 рр. (рис. 1).

У 2010 р. товарний експорт збільшився на 29,2 % порівняно з попереднім роком і становив 52,2 млрд дол США. Зростання експортних поставок відбувалося як за рахунок цінового фактора (на 18,1 %), так і завдяки нарощуванню фізичних обсягів зовнішніх поставок (на 9,7 %). Це пов'язано з відновленням зовнішнього попиту – обсяги світової торгівлі зросли на 12 %.

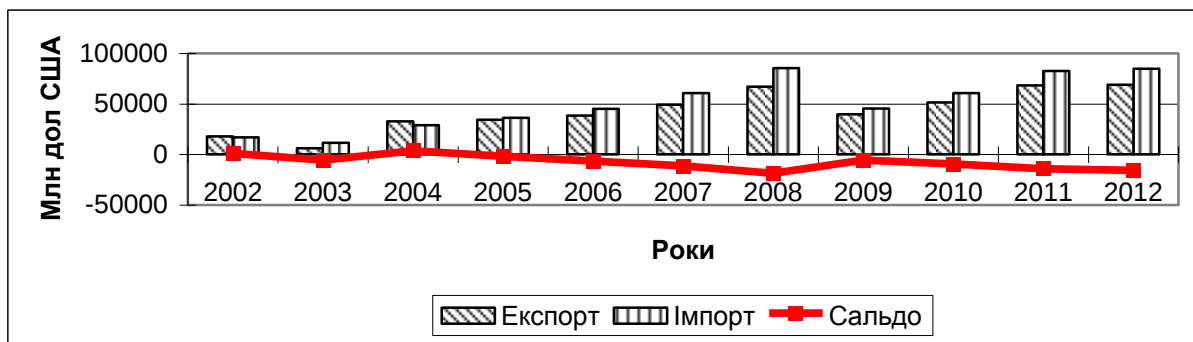

Рис. 1. Динаміка щорічних обсягів експорту, імпорту та сальдо зовнішньої торгівлі товарами України за період 2002-2012 рр.

Джерело: розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [2].

Ключовими чинниками поживлення експортної діяльності у післякризовий період стали: зростання попиту на традиційні товари експортної спеціалізації країни на ринках торговельних партнерів; зростання світових цін на сільськогосподарську та промислову сировину; позитивна динаміка промислового виробництва, продовження реалізації технічних модернізаційних проектів та розвиток інвестиційної діяльності у країнах СНД та Азії, що сформувало попит на продукцію українського машинобудування; зняття торговельних обмежень Європейським Союзом (ЄС) та іншими країнами-торговельними партнерами по відношенню до українського сировинного експорту.

Збільшення вартісних обсягів товарного експорту за 2011 р. становило 33,1 %. Найбільше зростання експорту відбулося до країн Європи (на 33,4 %) і країн СНД (на 39,7 %), що відображено на рис. 2.

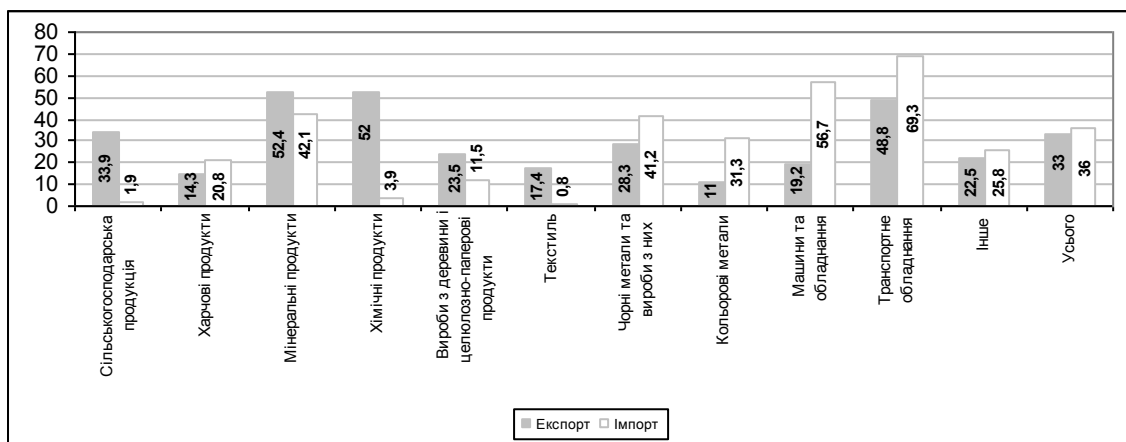

Рис. 2. Динаміка експорту та імпорту товарів у 2011 р., % до попереднього року

Джерело: [6].

Продовжувалася тенденція переважання у структурі експорту України сировинних товарів і товарів з низьким рівнем технологічної обробки. У 2011 р. порівняно з 2010 р. зросла частка сировинних товарів, насамперед мінеральних продуктів з 13,1 % до 15,0 %. Обсяги експорту чорних металів і виробів з них зросли на 28,3 %. Разом з тим відбулося зменшення у структурі експорту частки металургійної продукції з 33,7 % до 32,3 %. Зросла частка продукції хімічної промисловості з 8,1 % до 9,3 % значною мірою через збільшення вдвічі обсягів експорту добрив. У частині експорту товарів з високим рівнем обробки зменшення частки машин та обладнання було частково компенсоване зростанням частки експорту транспортних засобів [6, с. 50].

В умовах відкритої економіки України відбулося активне нарощування імпорту товарів і послуг, динаміка якого зросла з 11,3 % у 2010 р. до 16,8 % у 2011 р. Сформував-

ся негативний внесок імпорту в приріст валової доданої вартості, який перевищив позитивний внесок інших складових – валового нагромадження та експорту. Найбільш суттєво зростає попит на іноземну продукцію машинобудування: товарів тривалого циклу споживання та інвестиційних товарів. Імпорт машин та обладнання збільшився на 56,7 %, транспортного обладнання – на 69,3 %.

За підсумками 2011 р. склалося негативне сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами у розмірі 6,7 млрд. дол США, що у 2,2 рази більше показника 2010 р. Як і протягом попередніх періодів, зовнішньоторговельний баланс України частково вирівнювався за рахунок експорту послуг. У 2011 р. відносно 2010 р. він зріс на 16,5 %, або на 1,9 млрд дол США. Імпорт послуг зріс на 14,7 %. Загалом протягом указанного періоду сформувалося позитивне сальдо у сфері торгівлі послугами у розмірі 7,4 млрд дол США, що на 18 % більше, ніж у 2010 р. Позначився суттєвий розрив у покритті негативного сальдо у сфері торгівлі товарами позитивним сальдо у сфері послуг, що створило суттєві загрози для платіжного балансу України в майбутніх періодах.

За 2012 р. експорт товарів становив 68809,8 млн дол США, імпорт – 84658,1 млн дол. Від'ємне сальдо становило – 15848,3 млн дол. Обсяги експорту товарів до країн СНД становили 36,8 % від загального обсягу експорту, Азії – 25,7 %, Європи – 25,3 %, у т.ч. до країн Європейського Союзу – 24,8 %, Африки – 8,2 %, Америки – 3,8 %, Австралії і Океанії – 0,1 %.

Імпорт з країн СНД становив 40,7 % від загального обсягу, Європи – 32,5 %, у т.ч. з країн Європейського Союзу – 30,9 %, Азії – 20,2 %, Америки – 5,3 %, Африки – 1 %, Австралії і Океанії – 0,2 % [2].

Реалізація потенціалу зростання вітчизняного експорту впродовж 2008-2012 рр. стримувалася певними чинниками внутрішнього та зовнішнього походження: різке погіршення стану світових товарних ринків під час фінансово-економічної кризи, що проявилася, у зниженні цін на чорні метали та одночасному підвищенні рівня цін на енергоносії в результаті зростання світового енергетичного попиту; зниження попиту на міжнародних ринках продукції інвестиційного спрямування у країн-торговельних партнерів України, зокрема, у країнах СНД та ЄС; девальвація національних валют у деяких країнах світу; активізація протекціоністських заходів на світових ринках; зниження експорту сільськогосподарської продукції; низька спроможність прикордонної транспортної інфраструктури [3, с. 4-6].

Тенденція дефіцитності зовнішньоторговельного балансу свідчить про неефективну модель експортної спеціалізації вітчизняних виробників у поєднанні зі зниженням конкурентоспроможного імпортозамінного виробництва (рис. 3).

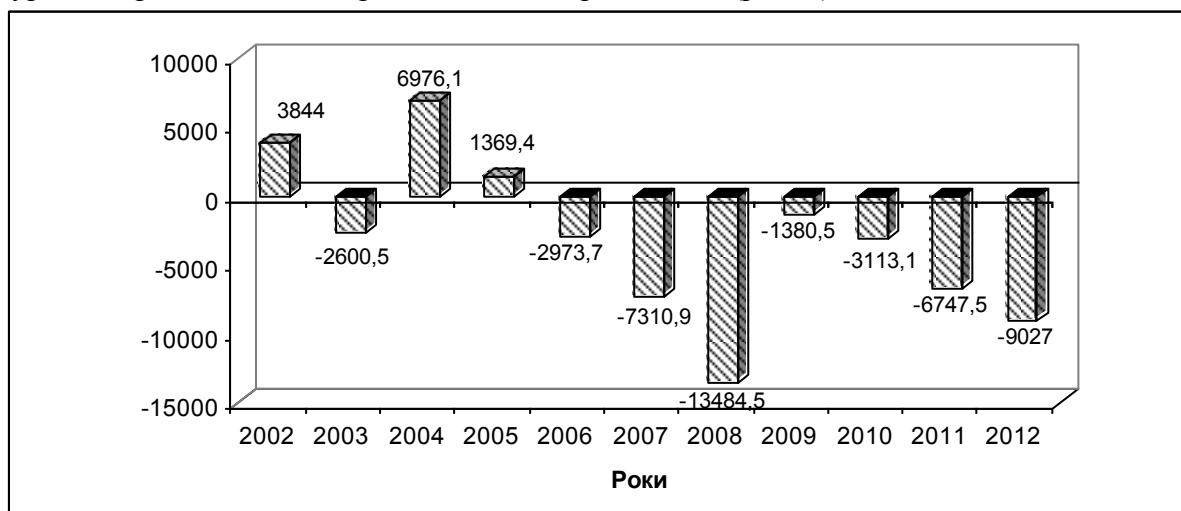

Рис. 3. Динаміка зовнішньоторговельного сальдо України за період 2002-2012 рр., млн дол США
Джерело: розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [2].

Зростання попиту на традиційні товари експортної спеціалізації країни (промислову і сільськогосподарську сировину, продукцію машинобудування) на ринках торговельних партнерів та підвищення цін на них, позитивно впливає на зовнішньоторговельний баланс, але не приводить до зменшення його дефіцитності.

Найвідчутнішим стало витіснення іноземними виробниками продукції вітчизняних підприємств у галузі електричного та електронного устаткування. Приріст імпорту інших промислових товарів на рівні 25-40 % засвідчив витіснення вітчизняної продукції в хімічному, металургійному та машинобудівному сегментах внутрішнього ринку [3, с. 18].

Традиційно прибутковою для платіжного балансу складовою зовнішньоекономічної діяльності у цей період була торгівля послугами, яка є меншою за сукупним оборотом у 6-8 разів порівняно із зовнішнім товарообігом України. Проте вони продемонстрували значно вищий опір кризовим явищам світової економіки (рис. 4).

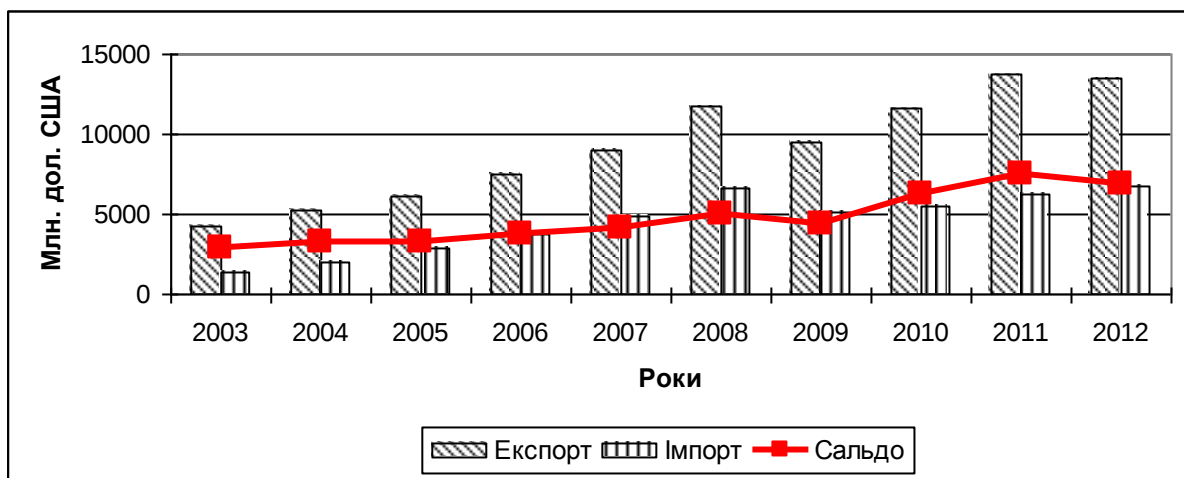

Рис. 4. Динаміка щорічних обсягів експорту, імпорту та сальдо зовнішньої торгівлі послугами України за період 2002-2012 рр.

Джерело: розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [2].

Протягом 2010 р. обсяг експорту послуг становив 11,6 млрд дол США, що на 21,2 % вище показника 2009 р. Як і в попередні роки, сальдо зовнішньої торгівлі послугами залишалося позитивним і становило 6,2 млрд дол США, що на 1,8 млрд дол США більше, ніж у 2009 р.

За 2011 р. обсяг експорту послуг становив 13697,6 млн дол США і збільшився по відношенню до минулого року на 16,5 %, обсяг імпорту – 6248 млн дол США і зріс на 14,7 %. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі послугами становило 7449,6 млн дол США.

Експорт послуг до країн СНД становив 45,5 % від загального обсягу експорту, до країн Європейського Союзу – 26,1 %. Основною країною-партнером залишається Росія, обсяги послуг якої становили 41,1 % від загального обсягу експорту послуг.

Імпорт послуг до України збільшився порівняно з 2010 р. на 800,3 млн дол США. Із країн СНД він становив 18,6 % від загального обсягу імпорту, з країн Європейського Союзу – 53,6 %.

По відношенню до відповідного періоду 2011 р. у 2012 р. обсяг експорту послуг становив 98,1 % і 13527,6 млн дол США, обсяг імпорту – 6706,3 млн дол США і зріс на 7,6 %.

Експорт послуг країнам СНД за 2012 р. становив 44,4 % від загального обсягу експорту, країнам Європейського Союзу – 28,1 %. Основною країною-партнером в експорті послуг залишається Росія, на яку припадає 39,7 % від загального обсягу експорту.

Імпорт послуг, одержаних від країн СНД, становив 18,5 % загального обсягу імпорту, від країн Європейського Союзу – 54,7 % [2].

Вигідне транзитне положення України традиційно забезпечує переважання транспортних послуг над іншими. На них припадає понад 65 % експорту. У структурі транспортних послуг провідне місце належить трубопровідному транспорту, зростання якого було найдинамічнішим, питома вага його у загальному обсязі експорту збільшилася з 21,8 % до 28,9 % за рахунок зниження часток усіх інших видів транспорту. Зростання відбулося в основному через збільшення транспортування газу і за рахунок підвищення тарифів.

Видова структура імпорту послуг порівняно зі структурою їх експорту є значно диверсифікованіша. Імпорт послуг у країні є значно технологічнішим за експорт: сукупна частка високотехнологічних послуг скоротилася після кризи, проте залишилася на досить високому рівні – 63,2 %, загального обсягу імпорту [3, с. 18, 20].

Реалізація антикризової політики та покращення зовнішньої кон'юнктури дали змогу стабілізувати загальну макроекономічну ситуацію в країні. Після кризового падіння ВВП у 2009 р. економіка України продемонструвала відновлення економічного зростання, уповільнення інфляційних процесів, поживлення інвестиційної активності. Показники приросту ВВП надали підставу констатувати про завершення економічної кризи в країні та початок фази післякризового відновлення економіки і покращення зовнішньої торгівлі.

Проте в країні зберігається домінування у структурі промислової експортної продукції частка з низькою доданою вартістю. Промисловість країни характеризується технологічно відсталою та низькою інноваційною активністю суб'єктів господарювання, застарілою структурою її переробної частини, посилення технологічної залежності від економічно розвинених країн світу. Рівень енергоємності ВВП України, як один з основних стримувальних чинників конкурентоспроможності її економіки, перевищує середні показники у СНД та майже втричі – економічно розвинених країн світу [4, с. 56-60, 72].

Високий рівень відкритості української економіки та значна роль експорту в забезпеченні економічної динаміки обумовлюють необхідність створення сприятливих умов для подальшого зростання експорту на основі поліпшення його товарної структури. Зважаючи на те, що переважна частина зовнішньої торгівлі України припадає на торгівлю з міждержавними групами, що здійснюють узгоджену політику своїх членів щодо торгівлі з іншими країнами, єдиним можливим шляхом подальшого розвитку зовнішньоторговельних відносин є створення належних умов співпраці з такими інтеграційними об'єднаннями.

Післякризовий характер економічного зростання в Україні засвідчує зміцнення позицій українського експорту на зовнішніх ринках на основі цінової конкуренції, а не конкурентної боротьби технологій і нововведень. Ціновий чинник сформував майже 80 % загального обсягу приросту експорту товарів за останні роки. Це робить здобуті країною конкурентні переваги нестійкими і тимчасовими, що є значним ризиком стабільного функціонування української економіки, а також робить останню вразливою до цінових коливань світових ринків [6, с. 51, 77; 1].

Висновки і пропозиції. Відкрита модель національного економічного розвитку України, витримавши удар світової фінансово-економічної кризи, не допустила незворотного руйнування економічної системи, відновила певну економічну рівновагу, хоч і на значно нижчому, у порівнянні з передкризовим етапом, рівні. Разом з тим вона не створила додаткових стимулів для кардинального реформування національної конкурентної стратегії на засадах інвестиційного оновлення експортно-виробничого потенціалу та стратегічних інноваційно спрямованих структурних зрушень.

Післякризовий характер економічного зростання засвідчує посилення залежності економіки України від зовнішніх ринків на основі цінової конкуренції, а не конкурентної боротьби технологій та нововведень, надмірний перерозподіл інвестицій на користь експортних галузей, високу залежність внутрішньої економічної динаміки від зовнішніх чинників, що є значним ризиком для її стабільного функціонування.

Останні роки були періодом втрачених можливостей внаслідок неефективності інвестиційно-інноваційної політики, відсутнього впливу монополізму, незбалансованої конкурентної політики. Не подолані структурні деформації вітчизняної промисловості: між добувними й обробними секторами, між традиційними індустріальними та передовими наукомісткими виробництвами, між експортно- та внутрішньоорієнтованими галузями, між застарілою та високотехнологічною інноваційною продукцією.

Основа експортної товарної зовнішньої торгівлі країни, як і раніше, становлять товари сировинної групи: мінеральні продукти, недорогоцінні метали та вироби з них, продукція хімічної промисловості та пов'язаних з нею галузей промисловості, продукти рослинного походження.

З урахуванням сукупності об'єктивних внутрішніх і зовнішніх обставин, що панують у зовнішній торгівлі, для України актуальною залишається проблема забезпечення фактичної конкурентоспроможності національної економіки, що є предметом подальшого перспективного дослідження.

Список використаних джерел

1. *Бураковський І. В.* Глобальна фінансова криза: уроки для світу та України / І. В. Бураковський, О. В. Плотніков. – Х. : Фоліо, 2009. – 299 с.
2. *Державна служба статистики України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. *Клименко І. В.* Три роки членства у СОТ: тенденції зовнішньої торгівлі України у посткризовий період : аналітична доповідь / І. В. Клименко, О. А. Федірко, І. В. Ус. – К. : НІСД, 2012. – 120 с.
4. *Модернізація України – наш стратегічний вимір* : Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – 432 с.
5. *Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту вітчизняних товаровиробників у відповідь на дискримінаційні та/або недружні дії інших держав, митних союзів або економічних угруповань* : Закон України від 23.02.2012 р. № 4436-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 42. – Ст. 527.
6. *Про внутрішнє та зовнішнє становище України* : Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2012. – 256 с.
7. *Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік* : Закон України від 20.05.2010 р. № 2278-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 33. – Ст. 470.
8. *Про затвердження Державної програми розвитку внутрішнього виробництва* [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.09.2011 р. № 1130. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
9. *Про затвердження плану заходів з подолання негативного сальдо у зовнішній торгівлі* [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.10.2011 р. № 1074-р. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
10. *Про затвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні* [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.02.2011 р. № 389. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.